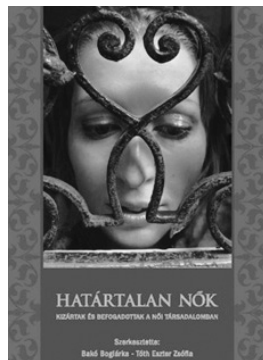

TAKÁCS JUDIT

Keresd a nőt!

Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia (szerk.):
Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban.
Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 414 oldal

Bevallom, lelkesen fogadtam a szemlézés ötletét: érdekel a *női határtalanság* – hívogató a sokszínű tematika és rögtön megtetszett a szépen kivitelezett borító is (mely Cser Petra terve alapján készült). A téma- és borítóválasztás a kiadót is dicséri: a Nyitott Könyvműhely, melyre 2004-es alakulása óta – többek között a remek *artcomix* képregények megjelentetése mellett – a hazai kulturális antropológusok amolyan házi kiadójaként is tekinthetünk. E könyv azonban nem szüntesztá antropológia, ha létezik ilyesmi egyáltalán,¹ hanem egy *nő- és társadalmi nem kutatási, diszciplináris határon átívelő* vállalkozás, melynek szerzői közt találunk történészt, iro-

¹ Bár ahogy a szingalézek és a tamil tigrisek konfliktusait politikai antropológia órákon vizsgálják immár, s a néhai néprajzost már történeti antropológusként emlegetik, úgy például a (társadalmi) nemek antropológiáját művelők közül a *biologizálók* akár a női lét gondolati *logikaelőttiségére* is hivatkozhatnak Lévy-Bruhl nyomán (vö.: az „inferior társadalmak mentális funkcióival”). Míg mások, mondjuk a tyloristák, a férfi-női kulturális eltéréseket a történeti – s nem az intellektuális – fejlődés különbségeiként boncolgathatnák...

dalomtörténészt, levéltárost, néprajzkutatót, szociológust, pszichológust, kulturális antropológust és gender szakértőt is.

Gyáni Gábor az előszóban a társadalmi nemek tudományának eredendően multidiszciplináris jellegét hangsúlyozva egy új fogalmi perspektíva megjelenítésével kecsegtet – szemben a csupán „a nő esszenciális történeti-társadalmi fogalmával foglalkozó” (8.) tudományos megismeréssel. Az esszencializmus pedig itt (is) negatív referencia: mintha lenne valamilyen megfejtendő és megfejtendő lényegi titok a *valójában* biológiailag meghatározott és univerzálisan adott *nőség* vagy női lét körül. De valljuk be, ez a fajta – a mindennapi magyarázatokban továbbra is jól funkcionáló, s gyakran éppen funkcionalizmusával lenyűgöző – megközelítés a társadalomtudományos elemző munkákra a 20. század utolsó harmadától egyre kevésbé hatott. Sokkal jellemzőbbé vált az a kiindulópont, hogy a különböző társadalmi kategóriákra vonatkoztatható szerepek, normák, elvárások jelentéseiket különféle hatások és kölcsönhatások révén az adott szocio-kulturális környezettől nyerik. S ha ez így van, akkor optimális kutatási célként kínálkozhat a történetileg fokozatosan önállósodó nővel, illetve a nő társadalmi kategóriájával kapcsolatos témák kutatói számára, hogy a változatos történeti, politikai, gazdasági, kulturális környezetekben zajló jelentéskonstruáló mechanizmusokat tetten érvé, dokumentálják, értelmezzék.

A *Határtalan nők* esetében ugyanakkor kiemelt elemzési szempont, hogy a *nem* nem (feltétlenül) független változó, sőt: a női társadalmi kategória magyarázó ereje folyamatosan megkérdőjelezendő és monolitikus tömbjének (le)bontogatása ajánlatos. Szóval lehet, hogy nincs külön nőtörténet, de a nőknek olyan saját történeteik vannak, melyek (immár) társadalmi figyelemre érdemesülnek. Gyáni szerint – aki egyébként a kötetre a butleri szemléletmód magyarországi terjedésének bizonyítékként tekint² – a mű úttörő újdonsága is éppen abból adódik, hogy szerzőit a személyes identitásokból kibomló női létformák izgatják, melyek az egyénre és mikrokönyezetére ráközelítve vizsgálhatóak személyre szólóan, esetenként kifejezetten testre szabott módszerekkel – többek között magándokumentumok, feljegyzések, korábban figyelmen kívül hagyott, elhallgatott vagy titkosan kezelt tények, (intim) narratívák és mélyinterjúk alapján.

² Ezt ugyan számomra nem támasztotta alá a kötet, melyben egyáltalán nem tengnek túl a Butler által alkalmazott megközelítések: sehol egy kis performativitás vagy identitásillúzió...

E megközelítésbeli közösség feltételezése magyarázhatja talán a kötet tagolatlanságát. A tanulmányok ugyan kettéosztattak aszerint, hogy egyéni vagy csoportos normaszegőkről szólnak, de a nyúl farknyi *bevezető* (ami olyan, mintha lenne, pedig tulajdonképpen nem vezet sehová) csupán azt ígéri, hogy a nőket érintő közösségi normáktól valamilyen szempontból eltérő nőszemélyeket, illetve -csoportokat fognak majd bemutatni. A *normatörés* mint kulcsszó árulkodó: közösséget és normákat feltételez, melyekről aztán a szövegekben viszonylag kevés szó esik. Néhány szerző ugyan eltöprengeni látszik a határfeszegetések valós és szimbolikus jelentésein és jelentőségén: amikor egy jelenség úgy vizsgálható határsértésként, mint ami szükséges a *határ mint olyan* megalkotásához; amikor a normatörés legalább annyira minősíti a normaalkotókat, mint a normatörőket (ld. például Bakó Boglárka, Borgos Anna vagy Németh Barbara írását). Mégis úgy vélem, megérdemeltünk volna, olvasók és alkotók egyaránt, egy világosa(bba)n áttekinthető szerkezetet és egy rendszerező bevezetést, amiből fény derülhetett volna a könyv *genealógiájára*: milyen elvek és gyakorlatok vezérelték a kötet létrejöttét, mi volt a könyvcsinálók vágya, célja, a megírás története, az összeállítás módszere.³

A szerkesztők (ön)értelmező koncepciójának hiányát betölteni az elméleti kereteket kijelölő előszó sem segít. (Persze szerintem sem az előszó-írók feladata a programhirdetés – sokkal inkább valamilyen prelüdszerű hangulatteremtést várunk tőlük, és talán egy olyan *mentális térkép* felrajzolását a mű köré, ahol az előszó-író igen jól kiismeri magát, sőt szerencsés esetben magát az egyik fő kartográfust köszönhetjük benne.) Így tehát nem tudható, miért nem sikerült a remek tanulmányokat, illetve tanulmányrészeket is magában foglaló alapanyagot organikus egésszé gyúrni, jól megszerkeszteni.

A kötet szerkesztetlensége a tanulmányok hullámzó színvonala mellett⁴ olyan zavaró gondatlanságokban is megnyilvánul, melyeket elég egyszerűen el lehetett volna kerülni. Például a források megjelölése több helyen pontatlan: két tanulmány esetében a felhasznált irodalmak listájából egyszerűen kimaradtak a kiadók; volt, ahol az adott kiadó és a kiadás helye nem tartozott össze; és előfordult, hogy tanulmánykötet-

³ Úgy tűnik, az alkotók egymás munkáját sem követték figyelemmel: egyik írásban sem szerepel utalás a kötetben szereplő másik szerző munkájára.

⁴ Egy-két munkára biztos ráfért volna még a további érlelődés vagy egy kis szerkesztői érlelés az empirikus anyag feldolgozása, a szerkezeti felépítés, illetve a szakirodalmi tájékozottság tekintetében.

ből idézett forrás megjelöléseként az adott kötet szerkesztői szerepeltek, nem az aktuális tanulmány szerzője. Az előszó utáni hivatkozáslistában a külföldi szerzők nem család-, hanem keresztnévük kezdőbetűje szerint kerültek alfabetikusan egymás után. A források kezelését nem sikerült egységesíteni: néhol lábjegyzetelve, néhol szövegen belüli utalásként szerepelnek. S a kötet végén a szerzőket bemutató felsorolásból ketten hiányoznak: pedig Németh Barbara kitűnő munkájának olvastán szívesen tudnék meg egy kicsit többet róla, és Bokor Zsuzsa is több figyelmet érdemelne. Könnyen belátható, hogy az említett gondok zöme némi odafigyeléssel kiküszöbölhető lett volna. Mindezt azért hánytorgatom, s a szerkesztők szemére azért vetem, mert úgy gondolom, a *Határtalan nők* megérdemli(k) az odafigyelést!

A tanulmányokban megjelenő női (élet)történetek eddig ismeretlen vagy nem eléggé ismert társadalmi kontextusokra irányítják a figyelmet. Példaként említhetők: a Matthée – Pető szerzőpáros holland-magyar összehasonlító vizsgálata az „extrém önmegvalósítás” (298.) útját választó nemzetiszocialista nők életútjáról, melynek különös aktualitást ad az antidemokratikus radikalizmus nők körében is tapasztalható térnyerése; vagy Kovács Nóra Argentínába kivándorolt romániai magyar hősnőjének többszörös kisebbségi létéből fakadó konfliktusai, melynek mintázatai vele vándoroltak a határokon túlra; vagy Csurgó Bernadett sokat ígérő kutatásának a Budapest környéki falvakba családotul kiköltözött főszereplői, akik *városias értékeikhez ragaszkodó vidéken élő nőként* definiálják magukat.

Egyes szerzők olyasmit mondanak el, amire mások nem (eléggő) figyeltek – gyakran éppen azért, mert a női tetteket, gondolatokat és vágyakat általában nem tartották olyan jelentőségűnek az adott társadalomban vagy közösségben, amivel foglalkozni kellene. Bakó Boglárka például egy több hónapos résztvevő megfigyelésen alapuló terepmunka eredményét tárja elénk esettanulmányában, ahol Zsuzska, az *amúgy is többszörösen hátrányos helyzetű* dél-erdélyi falusi cigány nő a falubeli cigány női normák folyamatos áthágójaként válik közössége által is kizárított „rosszá”. A tanulmány fókusz a egyéni élettörténet motívumait alakító közösségi elvárások és szankciók, melyek mögött fölsejlenek a cigány házassági-együttélési rend lokális változatának jellegzetességei.

Németh Barbara mélyfúrásai ékesen bizonyítják, hogy egy jól felépített és módszertanilag gondosan kivitelezett kvalitatív munkában a *reprezentativitás hiánya* nem teszi lehetetlenné a lényegi közléseket (sőt!).

Itt a leszbikus élettörténetek narratívái az identitásteremtés színterei, ahol egyén és társadalom *kölcsönhat*, s a lét meghatározza az – identitástagadástól a nyilvánosan vállalt leszbikusságig terjedő spektrumú – (identi-
tás)tudatot.

Más szerzők ismerős részleteket elevenítenek föl a múltból, de másként. (Például élő interjúalanyok híján lévő társadalomtörténészek korábban feltáratlan vagy elnémitott forrásokat szólaltathatnak meg úgy, hogy közben a források társadalmi, politikai, hatalmi kontextusát is kritikusan vizsgálják.) Más szögből látatják azt, amiről talán azt gondoltuk már, hogy kerek – most pedig munkájuk nyomán mindenféle új szögletek türemkednek elő korábbi ismereteink terén.

Szilágyi Márton *Egy múzsa hétköznapjai* című írása például *re-materializál* egy irodalmi mítoszt: az irodalomtörténetben Lillaként jegyzett, s jelentőséggel csupán Csokonaival összefüggésben bíró Vajda Julianna itt ugyanis Csokonaitól független és igen aktív női személyiségként jelenik meg. Csokonai Vitéz Mihály 1797-es sikertelen házasodási kísérletének bemutatása az akkor 21 évesen már „öregedő lánynak” (74.) számító Vajda Juliannával felütésként szolgál a nő saját történetéhez. Julianna 22 évesen házasodik először és mondhatni, hogy a 19. század elejére kibontakozó Lilla-kultuszba kényelmesen befészkelődve éli háziasszonyi életét. Megözvegyülve 8 éven át tartó pert kezd első férje rokonságával a közös vagyon használatáért, miközben 68 évesen – Csokonait jóval túlélve – másodszor is férjhez megy, s ekkor a hivatalos református anyakönyvi bejegyzés is már Csokonai Lillájaként említi. Külön öröm a Lillaként azonosított nőalak képének lelkes leírása 1901-ből: „a 18-ik tavasz küszöbét átlépett szép leányzó [...] erős növésű, sőt, már is hizásra hajlandó szép alak volt, mint hogy később asszony korában egészen el is hizott”. (87.) Valamikor a 18. század végén Vajda Julianna és Csokonai találkozásából tehát múzsa születik, majd e Lilla fedőnevű irodalmi reprezentációból retrospektív bontja ki a szerző a hús-vér s közel sem légius Julianna alakját. Minő élvezetes mutatóvány!

Mátay Mónika a (hon)derűsen építkező magyar reformkor sokakban élő képét kapargatja meg, s nehéz eldönteni, hogy az akkori nődandykról, illetve arszlánókról írtak vajon a mai *celebvilág* vagy inkább a *plázázás flingjét* idézik fel előbb... Mindenesetre ők lennének azok, akik – egyes aggodalmas, ámde önkritikátlan 19. századi közírók szerint – férfipiperkőc-társaikkal a nemzetrontás felelősségében osztozva „csak abban lelik örömüket, ha bámulhatnak, s magukat is egyúttal csodáltathatják”. (400.)

Kövér György krimiszerű izgalmat kelt, amikor özvegy Solymosi Jánosné, az 1882-ben Tiszaeszlárról eltűnt Solymosi Eszter édesanyja cselekedeteinek mozgatórugóit kísérli meg föltárni, különös tekintettel a különleges helyzetben fölvillanó női karakterszerepekre. A nyomozás fő kérdései közé tartozik, hogy van-e az a *pénz*, amiért vállalja valaki, hogy saját gyermeke holttestét föl nem ismerheti, s el nem temetheti – vagy az esetleges szökés és az öngyilkosság gondolata az, ami elfogadhatatlan *erkölcsi teher* lenne? Tulajdonképpen az egész falu gyanús: ha „ugyanis nem a zsidók veszítették el Solymosi Esztert, a bűn a keresztényekre háramlik vissza”. (40.) A tanulmány a *hétköznapi asszonykoalíciók* által közvetített *paraszti önvédelmi* mechanizmusok működését mutatja be gazdag levéltári és korabeli irodalmi anyag alapján. A női hangok fölerősödése az adott helyen és időben átmeneti ugyan, Kövér azonban jól figyel (ami persze nem meglepő, hiszen a szerző évek óta behatóan vizsgálja Tiszaeszlár korabeli mikrotársadalmát), és lebilincselő módon tárja elénk a 19. század végi magyar falusi asszonysorsok e speciális szeletét.

Bódán Zsolt írása szintén a régi magyar falusi társadalmakba kalauzol: a megesett lány alakján keresztül a *paraszti morál* kifejeződéseit vizsgálja kimerítő szakirodalmi áttekintés keretében. S amikor túllép az olyan általánosságokon, mint hogy a „népszokásokat az emberi szükségletek kielégítése hívta életre” (317.), remekül illusztrálja a paraszti erkölcs férfiközpontúságát. A korabeli erkölcsi üzenetek zömét ugyanúgy belengi a szexizmus, mint a maiakét. Ezért is őrzik frissességüket az olyan *régi igazságok*, hogy „nem jön be a kutya a pitarba, ha beteszik az ajtót, nem esik meg a nő, ha nem hagyja magát”. (326.) Ugyanakkor szintén ismerősen hangozhat a néhány „tudatosan megesett” esetének tanulsága a második világháború után: *pártában maradt 25–30 évesnél is öregebb vénlány vigasza a gyermek*. Íme, meglettük tán a karrierszingli-nagyikat? – E tanulmány egyfajta tematikus párja lehetett volna Tóth Eszter Zsófia írása a lányanyaság fogalmi változásairól az államszocializmusban, ha a médiareprezentációs elemzés módszertanilag megalapozottabb és az ebből kiinduló értelmezési kísérlet rendezettebben sikerül.

Szécesényi Mihály a „prostituczióról” szóló szabályrendeletek és a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék peres iratai alapján a kéjnlők egy olyan csoportját mutatja be (n=99), akik a törvénnyel összetűzésbe kerültek, s így – jellemzően *megélhetési bűnözőként* például ágyneműlőpáson vagy leitatott kliensük kifosztásán rajtakapva – hagytak nyomot az

igazságügyi rendszerben a 20. század első évtizedeiben.⁵ Szécsényi adatai egy meglepően liberális szabályozású rendszerben cizellálják a prostituáltképet (mert voltak ugye a hivatások: a bordélyházi és a bárcás vagy magánkéjűk – meg az amúgy rendes főfoglalkozással bíró igazolványos kéjűk, akik átmeneti kereset-kiegészítésként kezdtek e mellékállás művelésébe), akik a férfikliensek, stricik és rendőrök uralta társadalomban, gyakran más (kerítő- és lakástulajdonos)nőknek is kiszolgáltattak. – Bokor Zsuzsa kolozsvári „démonikus női” (168.) között is találunk prostituáltakat, akikről jó lett volna többet megtudni. Különös tekintettel a szerző birtokában lévő egyik kincsre: Bálint Zoltán hagyatékából a kolozsvári Női Kórházban 1919 és 1923 között 151 prostituálttal készített kérdőíves felmérésre gondolok (174.), melyből – talán a többi forrás nyilvánvaló gazdagsága vagy a tanulmány tematikus túlburjánzása okán – sajnos csak amolyan étvágygerjesztő rövid leírást kaptunk.

Borgos Anna ellenben kritikus betekintést enged a forrásaiként szolgáló orvosi följegyzésekbe, amikor hisztéria-kórrajzok alapján dokumentálja a 20. század eleji hisztériás nőképet. A kórrajzokból visszaköszönők hisztérikus tüneteket prezentálnak, mert úgy tűnik, megtanulták, hogy ez a dolguk, ezt várják tőlük... Az élettörténeti narratíva terápiás célú felhasználási lehetőségeinek tárháza pedig, láthatjuk, a *freudi „beszédkúrától”* (392.) kezdve máig kimeríthetetlen.

Kiemelendő még két, a maga nemében páratlan női emancipációs, illetve karriertörténet: egy világi és egy egyházi. Dr. Molnár Olgáé, aki valószínűleg a legjobban fizetett budapesti köztisztviselőnő volt az 1930-as években; és Vargha Gyuláné Szász Póláé, aki 1897-ben 43 évesen ötgyermekes „mivelt házinőként” (369.) kezdett buzgó keresztyén „hitébresztő munkába” (368.) oly hatékonysággal, hogy Bécsben már az „első magyar református papnőként” (373.) kezdtek emlegetni. Sára Szabó Katalin tanulmányában úgy mutatja be Szász Pólát, mint aki jelentősen hozzájárult a 19. század végi, 20. század eleji református nőideál kereteinek szelíd, ám elkötelezett tágitásához: az *anya-feleség-háztartási menedzser* szerepek mellett (nem hirdette, hanem) fáradhatatlanul

⁵ Az igazságügyi rendszerben hagyott nyomokat használja föl Horváth Sándor is, amikor Hippi Anca történetéről mesél az 1960-as évek végi, 1970-es évek eleji Budapesten. A szerző valószínűleg a női bandatagok viselkedésének – mint a fiatalok kortárs csoport-kutatás egy elhanyagolt területének – elemzését tűzte eredeti célul, de a levéltári anyagokkal gazdagon dokumentált, egyre zegzugosabb történetmesélés végül teljesen maga alá temette a szerkezetet...

gyakorolta a vallásos dolgokban való fokozottabb női – a szó szoros értelmében vett – beleszólást.

Bódy Zsombortól tudjuk, hogy Molnár Olga 21-től 42 éves koráig a Fővárosi Statisztikai Hivatalban dolgozott s egészen a statisztikai főfelügyelőségig vitte. *Szakmailag* (és nyilván *emberileg* is) a női munkaerő hatékony felhasználása foglalkoztatta: a jobboldalinak tartott Magyar Női Szemle körével együtt ugyan meggyőződéssel vallotta, hogy nincs a nemzeti érdekektől különböző külön női érdek és a nő fő hivatása az anyaság – igen ám, de *nőfelesleg* esetén igenis szükséges, hogy az egyedülálló nők eltartsák magukat, mégpedig középosztálybeliként középosztályi pályán elhelyezkedve. Ahogy ő maga is tette, míg 1939-ben saját karriertörténetét némileg *atipikus munkavállalóként*, apácaként zárta.⁶

⁶ Sajnos Bódy a tanulmány első felében médiaelemzést ímél, pedig nyugodtan szentelhetne volna az egész teret Molnár Olgának, melyet különleges személyiséggel és munkásságával amúgy is vitathatatlanul ural. Hasonló problémával küzd *A lány villamosa* című írás, melyben valószínűleg két jó tanulmány veszett el: egy Földy Ilonáról és egy Göncz Árpádné Göntér Zsuzsannáról szóló.